

Ганна Герасимович

ОСОБЛИВОСТІ ЦИКЛІЧНОЇ МОДЕЛІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДИНАМІКИ

У статті висвітлено особливості циклічної концепції розвитку культури та динаміку соціокультурного життя, яка нині стала предметом філософської та наукової рефлексії. Проведено теоретичний аналіз деяких аспектів сучасних соціокультурних трансформацій та оцінено їх вплив на культурну динаміку. Поглиблено аналіз особливостей соціокультурного процесу.

Ключові слова: соціокультурна динаміка, культурний плюралізм, циклізм, циклічна концепція, флуктуація.

А. Герасимович. Особенности циклической модели социокультурной динамики

В статье отражены особенности циклической концепции развития культуры и динамика социокультурной жизни, которая ныне стала предметом философской и научной рефлексии. Проведен теоретический анализ современных социокультурных трансформаций и дана оценка их влиянию на культурную динамику. Дан более основательный анализ особенностей социокультурного процесса.

Ключевые слова: социокультурная динамика, культурный плюрализм, циклизм, циклическая концепция, флуктуация.

H. Gerasymovych. Features of cyclic model of sociocultural dynamics.

This article is reflected to the main features of cyclic conception of culture development and the dynamics of social and cultural life, that became an object of philosophical and science reflection. Theoretical analyses of modern social and cultural transformation conducted and the influence on cultural dynamics is appraised. Analyses of sociocultural process determined.

Key words: sociocultural dynamics, cultural pluralism, cycle theory, cycle conception, fluctuation.

Аналізу провідних культурологічних концепцій, у яких предметом осмислення постала проблема ходу культурно-історичного розвитку, зокрема циклічної концепції культури, присвячені розділи в роботах Ю. В. Павленка [7], П. Сорокіна [8, 9], Е. Орлової [6], Ю. Яковця тощо.

Так, наприклад, Ю. В. Павленко розглядає циклічну модель цивілізаційного процесу як одну з альтернативних щодо інших відомих варіантів – лінійної та полілінійної культурологічних схем [7]. Систематизований виклад різноманітних теорій культурно історичного процесу, заявлених у XVIII-XX ст., містить книга А. С. Карміна та О. С. Новікової.

Метою статті є з'ясування сутності поняття циклізму та соціокультурної динаміки, розмежувати поняття “розвитку” та “динаміки”. Провести теоретичний аналіз теорій розвитку культури, зокрема циклічної моделі культурної динаміки.

Межі соціальної та культурної антропології визначають сферу наукового пізнання, предметом якої стало соціокультурне життя у межах динамічного розвитку світової культури. Динаміка культури характеризує трансформаційні процеси всередині культури й у взаємодіях культур, які є специфічною цілісністю, закономірністю, спрямованістю і впорядкованістю провідних тенденцій. Для динаміки культури характерною є усталеність взаємодії компонентів, періодичність і стадіальність, що відрізняє її від культурних змін як довільних трансформацій соціокультурного процесу. Культурна динаміка є відображенням здатності складних соціальних організмів адаптуватись до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов існування. Динаміка соціокультурного життя може бути представлена через диференціальні процеси, що відбуваються на різних рівнях культури. Одні з цих процесів безперервні й історичні, інші дискретні і мають мікротимчасовий вимір; одні носять повторний, зворотний, інші унікальний, невідворотний характер. Також періоди рівноваги соціокультурних систем і їх складових змінювалися менш жорсткою структурною впорядкованістю. Особливо актуальною соціокультурна динаміка стає тоді, коли у зв'язку з різкими змінами, що відбуваються в суспільстві, виникає необхідність в управлінні, прогнозуванні та проектуванні різного роду процесів (не лише власне культурних, але і політичних, економічних, технологічних і ін.). Коли йдеться не просто про культурні зміни, а про зміни, в яких має місце цілісність і спрямованість, коли можна простежити певні закономірності, то говорять про динаміку культури. Якщо мати на увазі, що культура є змістовним аспектом соціального життя людей, то правильно буде говорити про соціокультурну динаміку як процес постійних змін.

Ідеї циклізму в концепції історії та культури людства носять плюралістичний характер. Уявлення про циклічний характер, зворотність соціокультурних процесів мають тривалу історію. Циклічна модель культурної динаміки – одна з найдавніших. Повторюваність, зворотність є характерною рисою існування всього живого. Ідеї чергування

світла та п'їтьми, п'їр року, життєвих цикл'їв, реїнкарнац'її і тому под'їбне з незапам'ятних час'їв є ходовими, вони ґрунтуютьс'я на безпосередн'їх спостереженнях і виокремленнях схожих явищ, що повторюютьс'я в природі і в культурі. Ще за час'їв античност'ї, давньогрецький історик Пол'їбій, сл'їдуючи Арістотелю, вид'їляв цикл з шести основних фаз у зм'їні пол'їтичних режим'їв: монарх'їя, тиран'їя, аристократ'їя, олігарх'їя, демократ'їя, охлократ'їя (влада натовпу). Теор'її VI – першої половини V ст. до н. е. ус'ї без винятку були циклічними. Це концепц'її Піфагора і його посл'їдовник'їв, Геракл'їта, Емпедокла. Починаючи з XVII стол'їття, наростає пот'їк л'їнійно-прогресивних концепц'її (Монтеск'їе, Вольтер, Юм, А. Сміт, Лессінг, Гердер, І. Кант). І пов'язано це, передус'їм, із стр'їмким розвитком науки і техн'їки. У Новий час головною ф'їгурою, яка висунула теор'їю історичного коловороту, був Дж. Віко (1668–1744 рр.). Він вважав, що вс'ї нац'її розвиваютьс'я по циклах, що складаютьс'я з тр'їох епох (стад'їй): “вік бог'їв” (міфологічн'ї культури), “вік геро'їв” (культури героїчного епосу) і “віку людей” (осмислення св'їту істор'їєю). І, за Дж. Віко, п'їсля завершення третьої стад'її настає поступовий розпад цього сусп'їльства [1]. Наприкінц'ї XVII – початку XVIII ст. теор'їя цикл'їв була розвинена в прац'ях Лейбніца. Зразком п'їзн'їшого циклічного трактування історичного процесу може служити Ф. Корнеліус, що пропонував г'їпотезу, зг'їдно з якою динам'їка кожної культури може бути описана в термінах п'яти основних фраз:

– період, що характеризуєтьс'я реліг'їєю як основним інтеґрац'їйним механ'їзмом;

– проміжний період, коли інтеґрац'їю в сусп'їльств'ї починають зд'їйснювати нереліг'їйн'ї соціальн'ї л'їдери; це зумовлено ранньою стад'їєю соціальної диференц'їац'її, коли функц'їональн'ї л'їдери вид'їляютьс'я з середовища “виконавц'їв”, але повн'їстю від неї не відокремлен'ї;

– період геро'їв, що стають інтеґрац'їйними центрами окремих областей культури (в'їдпов'їдно процеси загальної соціальної інтеґрац'її ускладнюютьс'я; виникають сфери дезінтеґрац'її і безладу);

– період домінування цінност'ї особи, індивідуал'їзму, егоїзму, коли впорядкування зв'язк'їв людини з оточенням центруєтьс'я довкола особи;

– період коп'їювання, який характеризуєтьс'я дезінтеґрац'їєю соціокультурного середовища, коли власн'ї організац'їйн'ї критер'її сусп'їльства втрачають функц'їональн'їсть і люди починають запозичувати їх у інших культур [4, с. 109-112]. Корнеліус вважає цей період останньою стад'їєю в існуванні ц'їєї культури.

Поняття «цикл» стосовно соціокультурної динам'їки, носить умовний характер, якщо мати на увазі його словарне визначення. В енци-

клопедичному словнику Уебстера (Webster's Dictionary), до прикладу, поняття циклу представлено як “орбіта небесного тіла; кругообіг років або період часу, протягом якого деякі події або феномени слідуєть в одному і тому ж порядку і з однаковими інтервалами, що повторюються; період певної тривалості, епоха; коло подій; серія подій, яка повертається в первинний стан; певний завершений курс або серія...” [13]. У циклічних концепціях розвитку йдеться не про односпрямовану еволюцію всієї загальнолюдської культури, а про зміни фаз (циклів), які повторюються через певний проміжок історичного часу, виявляючи себе в житті й історії різних культур. Так само як кожна людина народжується, проходить стадії дитинства, юності, зрілості, старості і, зрештою, помирає, а поруч з нею (і після неї) інші люди (близькі і далекі) також переживають різні стадії життя, так і в загальнолюдській культурі кожна окрема культура з'являється, переживає певні цикли свого існування й зникає. Кожна з культур має свою власну історію, і не можна говорити про давню, середньовічну, нову історію Європи як про універсальну історичну шкалу всього людства. Припустимо, якщо зміни в культурі, з погляду еволюціонізму, майже завжди трактуються як зміни розвитку, то з погляду циклізму – передусім як зміни функціонування. З позицій циклізму кожна культура почала розглядатись як самодостатня цінність, незалежно від того, яке місце відводить їй еволюціоністська шкала. З погляду циклічних теорій, нема культур примітивних і високорозвинутих. Усі вони різні не за досконалістю або довершеністю, а за індивідуальною суттю і до того ж можуть перебувати в цей історичний момент на різних етапах своїх життєвих циклів. На відміну від фізичних коливань і хвиль, і навіть біологічних ритмів, соціальні системи характеризуються значно вищою мірою стохастичності, мінливості, що робить вельми скрутним параметрувати їх у термінах “амплітуди”, “фази”, “періоди”. В порівнянні з біологічними системами, соціокультурні мають незрівнянно більш довготривалі періоди флуктуації. Як раз їх і прийнято називати *циклами* [6, с. 229].

На початку ХХ століття у соціокультурній сфері виявилися тенденції, що дискредитували лінійні теорії розвитку, зокрема, стало очевидним, що: по-перше, лінійний тип змін є лише одним з багатьох варіантів, а по-друге, для того, щоб лінійні рухи або зміни були можливими, об'єкт змін має постійно перебувати в ізолюваному середовищі, осторонь дій зовнішніх чинників. Повинна бути дотримана така рівновага. Лінійно розвиватися можуть лише деякі соціокультурні явища протягом обмежених проміжків часу, а в умовах сучасних змін соціокультурні зміни набувають ознак *нелінійності*.

Лінійна послідовність стадій, або фаз, соціокультурного процесу з часом теж набувала більш надійнішої основи завдяки вивченню ритму і послідовності цих фаз. Залишивши полювання за дивними і сумнівними послідовностями стадій лінійного процесу, що проходить через всю людську історію, якою займалися в XIX столітті, – оскільки у XVIII-XIX ст. лінійна концепція прогресу стає абсолютно домінуючою, – і зосередившись на вивченні процесів, що повторюються, дослідники XX століття змогли показати існування багатьох ритмів з певною тимчасовою послідовністю фаз, що повторюються. Нарешті, ці роботи значно розширили наші пізнання щодо періодичності і тривалості всіляких соціокультурних процесів. Серед найяскравіших послідовників концепції лінійності – концепція американського історика й етнографа XIX ст. Л. Г. Моргана (1818-1881), який реалізацію ідеї прогресу та єдності історичного шляху людства вбачав у послідовній зміні трьох основних стадій людської історії – дикунства, варварства й цивілізації.

Одним із перших з гострою критикою лінійної моделі соціокультурного розвитку виступив на початку XX ст. німецький філософ та історик Освальд Шпенглер (1880-1936). У своїй книзі “Сутінки Європи” [10], розвинув вчення про культуру як множинність замкнених “організмів” (єгипетська цивілізація, індійська, китайська тощо), кожен із яких виражає властиву лише йому колективну “душу” народу. Висунута О. Шпенглером ідея рівноправних автономних культур, механізм функціонування яких є однаковим і типовим, тому що в кожному окремому випадку зводиться до однієї лише можливої моделі – *циклу*, набула статусу революційного прориву в науковій думці. Наступником у дослідженні локальних культур та динаміки культури давніх часів став британський історик і вчений А. Тойнбі [11]. Локальні цивілізації за А. Тойнбі підкоряються у своєму розвитку моделі циклічного руху від виникнення, росту до надлому і загибелі. Згідно з його концепцією, культурна динаміка породжена наявним викликом (з боку природного чи людського середовища): сприятливі умови розвитку цивілізації, як зовнішні, так і внутрішні, є передумовою культурної стагнації.

Спроби виділення циклічних процесів в історії відбувались неодноразово впродовж віків. До ідеї циклічності вже у XX ст. також звертались і такі відомі вчені як М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, Л. Гумільов та ін. Відомий російський науковець М. Я. Данилевський висловив ідею про те, що *всесвітньо-історичний процес* – це процес зародження, розвитку, розквіту й згасання культурно-історичних типів (КІТів). Він уважав, що “природна система історії повинна полягати в розрізненні культурно-історичних типів розвитку як головної

основи її розподілу за ступенями розвитку” (давня, середня тощо історія), “за якими тільки ці типи (а не сукупність історичних явищ) можуть поділятися” [3]. У концепції М. Я. Данилевського – першій повній циклічній концепції всесвітньо-історичного процесу – більшість із визначень є щонайменше нечіткою. Його вчення критикували наступники. У ХХ ст. видатний соціолог П. О. Сорокін [8, с. 9] і Л. М. Гумільов [2] логічно розвинули концепцію Данилевського, додавши до неї аналіз величезної кількості джерел і розвинувши її понятійно-концептуальну базу. П. А. Сорокін у своїх працях розвинув теоретичну складову концепції Данилевського, підкріпивши її досягненнями сучасної соціологічної науки. Концепція Л. М. Гумільова надзвичайно вирізняється з числа циклічних концепцій як понятійним апаратом, так і основними ідеями та висновками. Тому її навряд чи можна віднести з повною певністю до якої-небудь течії у філософії історії. Однак простежується органічний зв’язок між основними ідеями М. Я. Данилевського та Л. М. Гумільова. Передусім цей зв’язок виражений у розподілі історичного процесу на динаміку окремих народів. Л. Н. Гумільов в «успадкованих» елементах концепції показує значно глибший аналіз джерел і побудову образів та понять. Такий стан є типовий для концепцій, що саме продовжують традицію циклізму. Сама ідея циклічності в концепціях різних авторів по-різному інтерпретується. Загалом, у дослідженнях ХХ століття відбувався хід постійно змінюваних соціокультурних процесів. Ідея циклічності отримувала щоразу специфічне смислове наповнення, проте звернення саме до такої моделі культурно-історичного розвитку більшості дослідників переконливо свідчить про її правомірність і життєздатність. У дослідженнях суспільства і культури циклічні концепції можна розділити на два типи: гуманітарний та соціально-науковий напрям [6, с. 206]. По-перше, гуманітарний напрям, де під циклом розуміється всього лише констатація того, що певні соціокультурні великомасштабні одиниці мають фіксовану послідовність стадій чи станів, при цьому не встановлюються часові межі процесів, які відбуваються. У контексті гуманітарної трактовки соціокультурних процесів, під циклом розуміється “узагальнене уявлення про універсальну форму внутрішньої динаміки макросоціокультурного об’єкта (етнос, суспільство, цивілізація) в період його існування від виникнення до розпаду” [6, с. 213]. По-друге, соціально-науковий напрям, де циклічна форма розвитку і “згасання” застосовується для описання зміни загальних підйомів і спадів активності в економічній, технологічній сфері, прискорень і уповільнень темпів соціальної мобільності, спрощення соціальної структури і тому подібне.

Для того, щоб розмежувати поняття “розвитку” та “динаміки”

культури, варто виокремити їх. Поняття “розвиток” використовується для позначення поступальної ходи, переходу від одного стану до іншого. Проте коли йдеться про культуру в цілому, а не лише про її певну окрему складову, поняття прогресу далеко не охоплює всіх можливих траєкторій її змін. Коли ми говоримо про духовні складові культури (мистецтво, релігію, мораль та ін.), поняття «прогресу» не завжди доречно. К. Ясперс зазначає, що “в технічне століття, і навіть напередодні нього, дивним чином повсюдно виникає духовний і душевний регрес, який в наші дні став загальноєвропейським явищем” [12]. Соціологи фіксують обидві тенденції, що існують одночасно: і факт зростання уваги до духовного життя людини, до його відчуттів і духовної рефлексії, духовного зубожіння, що провокується масовою культурою, примітивізацію відчуттів і реакцій. Таким чином, зміни в культурі можуть бути прогресивними і регресивними, поступовими, еволюційними і революційними, можуть бути стани кризи і застою. Опис динамічних процесів в культурі простежуємо у книзі “Культура і вибух” (1992 р.) російського культуролога Ю. М. Лотмана, де він підкреслює, що культура живе між двох полюсів – безперервністю, як осмисленою передбаченістю, і непередбачуваністю, тобто вибухом: “Нове в техніці – реалізація очікуваного, нове в науці і мистецтві – здійснення несподіваного” [5]. Знищення одного полюса привело б до зникнення іншого. “Динамічні процеси в культурі будуються як своєрідні коливання маятника між станом вибуху і станом організації, яка реалізує себе у поступових процесах” [5]. Бачимо, що дослідник наголошує на крайнощах, таких як вибух чи катастрофа “всекультурного” масштабу, які змінюють вектор розвитку культури та її динаміку. І саме ці межові ситуації, на думку вченого, пришвидшують соціокультурний поступ і, як наслідок, провокують сам розвиток культури. Все це різноманіття і досліджується в межах проблеми соціокультурної динаміки. Динаміка культури характеризує трансформаційні процеси всередині культури й у взаємодіях культур, які специфічні цілісністю, закономірністю, спрямованістю і впорядкованістю провідних тенденцій. Для динаміки культури характерною є усталеність взаємодії компонентів, періодичність і стадіальність, що відрізняє її від культурних змін як довільних трансформацій соціокультурного процесу [14]. Динаміка культури є відображенням здатності складних соціальних організмів адаптуватись до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов існування. Зазвичай у дослідженнях динаміки суспільства і культури йдеться про виділення двох основних виміри. По-перше, загальна послідовність зміни подій (хронологія), що співвідносяться, по-друге,

форма цієї послідовності. Хронологія руху може бути представлена як невідворотний процес, який може перериватися або міняти траєкторію під впливом різних чинників. Форми ж цього руху, такі як ритми, підйоми і спади, згущування і розрядження, можуть бути описані з допомогою хвилеподібної кривої і рахуватись оборотними вимірами.

Зазначимо, що сучасні уявлення про соціокультурну динаміку також значно відрізняються від уявлень, що були характерними для XVIII та XIX ст. Дослідження попередників доводять, що “соціокультурна зміна” є багатовимірним і багатоаспектним процесом, що формує багатопредметність дослідження соціальної динаміки. Ретроспективні соціокультурні зміни ґрунтувалися здебільшого на *лінійних* (часових і просторових) тенденціях розвитку. Зайняті пошуками лінійних тенденцій, соціологія і всі суспільні науки XIX століття приділяли мало уваги цим межах соціокультурної зміни, що повторюються. За невеликим винятком (Гегель, Тард, Феррара, Данилевський і деякі інші), також суспільствознавці та соціологи минулого століття нехтували багатою традицією китайських і індійських мислителів, традицією Платона, вищезгаданих Арістотеля і Полібія, Ібн Хальдуна і Дж. Віко, що зосередили свої дослідження соціальної динаміки на циклах, що повторюються, ритмах, осциляціях, періодичностях, а не на вічних лінійних тенденціях. XX століття підбило підсумки роботи цих мислителів і енергійно їх продовжило [9, с. 376]. У минулому столітті гуманітарні циклічні концепції соціокультурної динаміки пов’язуються, насамперед, із іменами Н. Я. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. А. Сорокіна та ін. Їхній погляд на людську історію став реакцією на неможливість у межах класичного еволюціонізму систематичним чином інтерпретувати численні історичні й етнографічні дані, які не вписувались у його наявні моделі. П. Сорокін, до прикладу, заперечував поступальний прогресивний розвиток суспільства, називаючи свою гіпотезу “неспрямованим циклом історії” [8]. Він був переконаний, що суспільство можна зрозуміти лише через культурну якість, через систему значень, норм, цінностей. Виділивши три типи суперкультурних систем (чуттєва, змоглядна й ідеалістична), учений підкреслював, що кожен має свій закон розвитку і свої “межі зростання”. Циклічна зміна культурних систем є частиною культурних змін.

Соціокультурний вимір є складним багатоплановим процесом. Він має безліч різних аспектів, кожен із яких може стати самостійним предметом дослідження соціальної динаміки, і увага дослідників може бути зосереджена то на одному, то на іншому його аспекті. Аспекти соціокультурних змін, що знаходяться в центрі уваги сьогодні, вже не ті, що

інтенсивно вивчалися в XVIII і XIX століттях. На противагу інтересу, що домінував в XVIII і XIX століттях, головний інтерес філософії суспільних і гуманітарних дисциплін в XX – на поч. XXI ст. змістився у бік вивчення соціокультурних процесів і зв'язків, що залишаються незмінними скрізь і завжди, або що повторюються в часі та просторі або в часі і в просторі ритмів флуктуацій, осциляцій, “циклів” і їх періодичності. Саме в цьому полягає головна відмінність у вивченні соціокультурних змін в XX – на поч. XXI ст. в порівнянні з попередніми двома століттями [9, с. 372].

Отже, соціокультурні процеси формуються на різних рівнях кожної сфери соціокультурного життя. Вони мають неоднакові форми, знаходяться в багатообразних взаєминах. Одні підсилюють, підтримують один одного, вступаючи в резонанс; інші при зіткненні ведуть до взаємного ослаблення і навіть анігіляції (знищення); одні можуть підпорядковувати і поглинати інші. У цій ситуації будь-яка спроба побудувати інтегральну загальну модель руху суспільства і культури «в цілому» приречена на невдачу. Побудова циклічних моделей соціокультурних процесів є не більш, ніж теоретичними абстракціями, розробленими на матеріалі однієї або декількох близьких галузей культури: економіки, філософії і релігії, мистецтва, науки і тому подібне. Все сказане вище свідчить про те, що вивчення циклічних процесів в суспільстві та культурі знаходяться на етапі, далекому від завершення. І, цілком погоджуємось з тезою дослідниці Е. Орлової, що ще менш надійними пізнавальними інструментами є гуманітарні циклічні концепції, про які ми згадували раніше. “Адже ідеї зародження, розквіту і загибелі цивілізацій – це всього лише метафори і ідеологеми, які не можуть бути ні доведені, ні спростовані” [6, с. 231]. Не менш важливим для такого роду досліджень соціокультурного поступу людства є категорія “час”. Вивчення таких процесів дозволяє плідно розробляти концепцію соціального і культурного часу. Адже співвідношення ритмічних змін у суспільстві та культурі з фізичним і біологічним часом дозволить виділити еталонні ритми, характерні для соціокультурної динаміки. А це, своєю чергою, дасть підстави говорити про специфічний вимір соціального і культурного часу.

Таким чином, вивчення моделей соціокультурної динаміки на рівні суспільства і культури, в тому числі циклічних процесів, відкриває цікаві перспективи в пізнанні розвитку культури. І хоча наукові дослідження такого роду поки лише інтерпретуються та переосмислюються сучасними науковцями, вже наявні дані свідчать про їх перспективність, з погляду уточнення прогностичних і ретрогностичних (обернених до минулого) моделей, щодо подій, що відбуваються в

суспільстві і культурі. Складність і неочевидність процесів соціокультурної динаміки визначає появу нових і різних підходів до її вивчення. Сучасний методологічний плюралізм і міждисциплінарна інтеграція вимагає визнання як значимості лінійних змін у соціокультурній динаміці, так і циклічних, маятникових і хвильових процесів, можливості поступового руху і культурних вибухів. Усі зазначені підходи є однаково ймовірними і взаємодоповнюючими, які лише в їх діалектичній взаємодії розкривають сутність процесів динаміки культури. До сьогодні найочевиднішою і прийнятнішою для сучасного світу є концепція *циклічного* розвитку культури, яка представляє культурну картину світу, де особливе значення надається кризисним переходам при збереженні цілісності. Тут культура розглядається як замкнута, самодостатня система. Криза є фазою в циклічному процесі, яка, радикально руйнуючи капітальні цінності, знов створює умови для переходу системи на вищий рівень розвитку. Циклічна модель культури порівнює себе з минулим, використовуючи категорію *часу* як кваліфікаційну характеристику, що охоплює всі параметри буття культури. Майбутнє в такій моделі справді не має значення. Адже рух по циклу завжди пов'язаний з певним регресом, втратою, а майбутнє тут – завжди катастрофа, без якої неможливо «повернутися» в золоте століття.

Література

1. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе нации. – Л., 1940.
2. Гумилев Л. Н. Етногенез и биосфера Земли. – Ленинград, 1990.
3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – М., 1991. – С. 87.
4. Корнеліус Ф. Всесвітня історія і її ритми. – Мюнхен, 1925. – С. 109-112.
5. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. – М., 1992. – С. 140.
6. Орлова Э. А. Культурная (социальная) антропология: Учебное пособие для вузов. – М.: Академический проект, 2004. – С. 229.
7. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
8. Сорокин П. А. Социологические истории современности. – М., 1992. С. 192-194.
9. Сорокин П. А. Социокультурная динамика и эволюционизм. Американская социологическая мысль. – М., 1996. – С. 372.
10. Шпенглер О. Закат Европы. – М.: Мысль, 1998. – 666 с.
11. Тойнби А. Постыжение истории. – М., 1991.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
13. New Webster's Dictionary of the English Language. – New Delhi, 1988. – P. 393.
14. <http://www.info-library.com.ua/books-text-55.html>